

Jan Libbenga

Paupers en boeven

**200 jaar strafkolonie
Veenhuizen**

Inhoud

Inleiding. Hollands Duivelseiland	7
1. Verheffing op woeste gronden	13
2. Eener Landbouwende Kolonie in deszelfs noordelijk gedeelte (1780-1818)	23
3. Hard werken voor 'slegts 13 stuivers daags' (1818-1820)	30
4. Gesticht voor 'luilevende armen' (1820-1889)	39
5. Colonie pour la répression (1822-1830)	45
6. Gevangenhuisen in fabrieken herscheppen (1822-1844)	53
7. Lastertaal uit eenen donkere hoek (1823-1836)	62
8. Onvolkomen voor het oogmerk, en de gereedschappen slecht (1844-1859)	76
9. Veenhuizen, une place d'attraction (1869-1884)	86
10. Door verpleegden gebouwd (1884-1906)	97
11. Kweekplaats van luisaards (1900-1914)	111
12. Vluchtoord Veenhuizen (1914-1918)	124
13. Den zwoeger loont (1918-1940)	131
14. Overleven onder de Duitse bezetter (1940-1945)	148
15. Martelaren voor die troep uit Breda (1945-1953)	170
16. Paters en boeven (1945-1953)	186
17. De Indië-weigeraars van Bankenbosch (1948-1956)	194
18. Het Kwartet van Norg (1949-1960)	201
19. Vijf jaar zon en mata glap (1960-1970)	211
20. Jehovah's achter de tralies (1963-1974)	219
21. De verkeerszondaars van Bankenbosch (1963-1973)	226
22. Klachten, werkstakingen en uitbraken (1970-1980)	233
23. Experimenteren met een terugkeer naar de maatschappij (1969-2004)	246
24. Liberaal en drugsvrij (1980-1995)	255
25. Stormbaan en prikkeldraad (1993-2004)	270
26. Modernisering van het gevangeniswezen (2000-2013)	277
27. Fusies, sluiting en de Noorse uitweg (2013-2018)	285
28. Nieuwe bestemmingen en toeristische attractie (1990-2023)	292
29. Piepers & Paupers, Bitter & Zoet (2023)	305
30. Het grootste munitiedepot van West-Europa (1970-2023)	312
31. 'Haagse Harry met zijn gouden ketting zit hier niet meer' (2018-2023)	317
Bronnen	325
Register	348

'Huis en Haard', waar Jan Libbenga opgroeide (Drents Archief)

Inleiding. Hollands Duivelseiland

De namen gingen rond op het schoolplein: Joop Doderer, beter bekend als Swiebertje, en de pianist van het Cocktail Trio zaten in Veenhuizen. Straf voor rijden met een glaasje op. Mijn vader, hoofd Administratie van strafgevangenis Norgerhaven, deed zijn mond nooit open, maar de cipiers konden geen geheimen bewaren. Aan de eettafel gingen de namen over de tong en zo wist de Veenhuizer dorpsjeugd welke bekende Nederlanders, al was het voor een korte tijd, achter de tralies of afrastering van prikkeldraad zaten.

Dat je voor zo'n vergrijp tot een paar weken gevangenisstraf kon worden veroordeeld, is nu volstrekt ondenkbaar. Zoals alles in Veenhuizen zou veranderen. In de tweede helft van de jaren zeventig werkte mijn vader bijvoorbeeld niet meer bij de 'Gevangenis', maar nam de telefoniste op met: 'Penitentiaire Inrichting'. Het klonk destijds vies en voos.

Opgroeien in Veenhuizen in de jaren zestig en zeventig werd vooral gekenmerkt door de imposante omgeving: uitgestrekte bossen en landerijen die achter de horizon nog kilometers doorliepen, werden afgewisseld door een stelsel van kaarsrechte kanalen en wijken met noeste, vierkante huizen uit het begin van de vorige eeuw. Op de gevels stonden stichtelijke spreuken als 'Werk en Bid', 'Arbeid Adelt' of 'Orde en Tucht'. Ze moesten aantonen welk zegenrijk, ernstig en heropvoedend werk daar wel niet werd verricht.

Voor de huisvesting werd voornamelijk naar de rang gekeken, niet naar de gezinsomvang. Mijn vader kreeg, net als de administratieve ambtenaren van middelbare rang voor hem, 'Huis en Haard' toegewezen, een kast van een woning met een tuin waaraan geen einde leek te komen. Een tuinman met vier kinderen moest genoeg nemen met een veel kleinere woning.

Dat Veenhuizen niet zomaar een dorp was, beseften we maar al te goed. Al was het maar omdat alles in Veenhuizen, van woningen tot kerken en tot in de jaren vijftig zelfs ook de scholen, eigendom was van het Rijk. Overall stonden bordjes *Verboden Toegang* en wie er niets te zoeken had kon met een proces-verbaal door een nors kijkende gestichtswacht in zwarte laarzen worden weggestuurd. Al had dit gesloten stelsel ook weer zijn voordelen: de wegengereswet gold bijvoorbeeld niet op het eigen terrein van Veenhuizen. En dus leerde de Veenhuizer jeugd er zichzelf autorijden.

Hoewel hermetisch afgesloten, had Veenhuizen over aandacht niet te klagen. Er zijn meer grammofoonplaten aan Veenhuizen gewijd – met dank aan in kamp Bankenbosch verblijvende etherpiraten – dan aan het door Johnny Cash vereeuwigde *San Quentin*. AVRO-omroepster Ageeth Scherphuis kwam in 1965 met een cameraploeg naar Veenhuizen – wij zwaaiden als kinderen vanuit de boevenbus waarmee we naar school werden gebracht – en kort na de gevangenisopstand in Esserheem in 1967 bracht een *Panorama*-journalist in vale regenjas een bezoek aan het dorp. Mijn moeder werd ook geïnterviewd en sprak in het artikel een taal die ik haar nooit heb horen spreken: ‘Meid, je woont nergens zo veilig als naast een gesticht.’ Wat overigens waar was: de huisdeur ging zelden op slot.

Vrolijk werd het weekblad niet van het Drentse dorp: *Panorama* schetste Veenhuizen als een Hollands Duivelseiland, een droef oord dat het zonder dorpse schilderachtigheid moest stellen. Iedere tierigheid ontbrak, zelfs de duffe leut rond een friteskraam. En ook al kon het nergens anders zo intens druilen als in Veenhuizen, voor ons ‘Veenhoezers’ was dit het paradijs op aarde.

De moderne tijd arriveerde er laat. Toen we telefoon kregen, was die via de centrale van Norgerhaven met de buitenwereld verbonden, hoewel ons huis geen onderdeel uitmaakte van de strafgevangenis. Al leek dat soms wel zo. In de groentetuin stonden gedetineerden in manchester pakken te schoffelen. Tegen het protocol in gaf mijn moeder deze mannen iedere ochtend koffie in de keuken. De gesprekken gingen over koetjes en kalfjes, nooit over de reden van de straf. Later zagen we ze niet meer; gevangenen in je achtertuin leek geen goed idee. Het vervoer van de jeugd in boevenbussen tussen Veenhuizen I (Norgerhaven) en het kilometers verderop gelegen Veenhuizen II (Esserheem) kon op een gegeven moment ook niet meer. Op het terrein van het Nationale Gevangenis­museum staat een boevenbus van latere datum: iedere gedetineerde moest in een apart compartiment worden opgesloten om te voorkomen dat de bestuurder werd overmeesterd.

Slechts één keer heb ik mijn vader in de gevangenis opgezocht. Die werkte in de oude bezoekerszaal van Norgerhaven, mijn vroegere kleuterschool. Een kleuterschool die tegen de gevangenis was aangebouwd... het zou tegenwoordig vermoedelijk tot een nationale rel hebben geleid.

Halverwege de jaren zeventig werd het gebied rond Norgerhaven en Esserheem uit veiligheidsoverwegingen zelfs volledig ontruimd. Tientallen gezinnen moesten vertrekken en de plek waar ik met vriendjes voet-

balde veranderde in een spookdorp. Een rij woningen aan het Goudenregenplein ging uiteindelijk tegen de vlakke, inclusief het hertenparkje met zijn trotse pauwen.

Veenhuizen was in mijn jeugd nauwelijks met zijn verleden bezig. Op school leerden we niets over de geschiedenis van het dorp. Het eerste boekwerkje waarin de geschiedenis van de kolonie door oud-ambtenaar van Justitie Ruurd Faber summier is opgeschreven verscheen pas in 1983.

Wel groeven we het verleden van Veenhuizen letterlijk en figuurlijk op in de omploegde landerijen achter ons huis. Tussen de modder troffen we pijpenkoppen, munten en aardewerk aan uit de tijd dat Johannes van den Bosch, de grondlegger van de strafkolonie, er moet hebben rondgelopen. Ook tekende ik met een buurjongen volledig uit het hoofd een plattegrond van Veenhuizen. We kenden elk plekje. Bijna dan. Want wij vergaten, zo zie ik nu, het best bewaarde geheim van het dorp: het Derde Gesticht in Bergveen, even ten noorden van Esserheem: tegenwoordig een weiland met nog wat overgebleven gebouwen, maar sinds 1823 het terrein van een van de drie imposante carrékazernes van de Maatschappij van Weldadigheid. Die had het aaneengesloten gebied van woeste gronden rond Veenhuizen – in totaal zo'n 3000 hectare groot – begin negentiende eeuw aangekocht om een kolonie te stichten voor landlopers, bedelaars, weeskinderen en vondelingen uit de grote steden.

Toen ik in 1981 het ouderlijk huis verliet, wist ik weinig meer over het verleden van Veenhuizen dan Van den Bosch en de bedelaars. Tijdens mijn zoektocht in archieven begon de geschiedenis dan ook pas echt tot leven te komen. Gefascineerd heb ik in het Drents Archief naar een kaart uit 1902 staan kijken, toen het nieuwe woongesticht in Veenhuizen I nog in aanbouw was. De tuinen van ons huis en die van de burens werden kennelijk door krullende ornamenten gekenmerkt, zoals ik die ook heb gezien op tekeningen van Engelse tuinen in de oude bedelaarsgestichten. Ineens zag ik hoe het verlengde van de Hoofdweg – daar waar ik als kind heel wat voetstappen heb afgelegd – de toegangsweg was naar het wezengesticht waarmee de geschiedenis van Veenhuizen een aanvang nam. En dat de grachtenloop – op minieme verschillen na – eeuwenlang identiek is gebleven.

Ook werd duidelijk dat Veenhuizen al die jaren een unieke plek binnen het Nederlandse gevangeniswezen heeft ingenomen. Wat begon als een experiment onder sociaal hervormer Johannes van den Bosch, werd na zijn dood voortgezet. Veenhuizen had als eerste een reclasserings-

raad, een experimentele Open Gevangenis, kampen voor dienstweigende Jehovah's getuigen en overtreders van de Wegenverkeerswet, een Individuele Begeleiding Afdeling (IBA) voor gedrags- en persoonlijkheidsgestoorde gedetineerden, drugsvrije afdelingen en een werkkamp voor jongeren.

Veenhuizen experimenteerde daarnaast al vroeg met elektronische detentie, met detentiefasering (het geleidelijk toekennen van meer vrijheden aan gevangenen) en een systeem voor zelfmelders. Veenhuizen had er, dankzij een indrukwekkend areaal aan gebouwen, ook de capaciteit voor. Met name Groot Bankenbosch werd de onofficiële speeltuin van Justitie.

In die bijna tweehonderd jaar bleef resocialisatie – de terugkeer naar de maatschappij van verschoppelingen, vagebonden, 'drankwettters' en uiteindelijk zware criminelen – pal overeind staan. Niet alles lukte. De frustraties over de ongeneeslijke landloperij die bijna een eeuw aanhielden zijn door te trekken naar de mislukte pogingen om in de jaren zestig glaasje-op-automobilisten met bommen kappen, sloten uitdiepen en kanaalkanten onderhouden weer op het rechte pad te krijgen, of om in drillkampen ontspoorde jongeren discipline bij te brengen. Johannes van den Bosch zou er trots op zijn geweest, maar in beide gevallen bleef de recidive hoog.

Zo kwamen ook opvattingen over de humanisering van het strafrecht in de jaren zeventig op gespannen voet te staan met de snel toenemende verharding van de criminaliteit. Veenhuizen kreeg te maken met gijzelingen, uitbraken en drank- en drugshandel binnen de gevangenis-muren, waarop de directies aanvankelijk nauwelijks greep hadden. De zoektocht naar de juiste aanpak – werkstraffen, elektronische detentie en voorwaardelijke straffen met bijzondere voorwaarden – is ook nu nog volop gaande.

Een andere constante in de geschiedenis van Veenhuizen is de voortdurende dreiging van sluiting geweest, vanwege bezuinigingen, overcapaciteit of omdat de gebouwen in de ogen van Haagse ambtenaren te verouderd waren. Nog maar enkele jaren geleden dreigde staatssecretaris Teeven heel Veenhuizen van de kaart te vegen.

Veenhuizen heeft zich echter vaker heruitgevonden. Een keerpunt in de geschiedenis is ongetwijfeld het jaar 1917 geweest. Dankzij noodwetjes die een einde moesten maken aan overbevolkte gevangnissen, kon Veenhuizen zich ontwikkelen tot hulpgevangenis en uiteindelijk tot een

De boevenbus (fotocollectie Gevangenis­museum Veenhuizen)

volwaardige strafgevangenis. Anders was het oude bedelaarsoord nu letterlijk en figuurlijk vergane glorie geweest.

Desondanks bleef Veenhuizen nog vele jaren zijn unieke karakter behouden: een gesloten gemeenschap waarin bewoners en gevangenen in symbiose leefden en gestraften de plantsoenen aanharkten, de ramen laptten, de schoorsteen veegden en de tuinen onderhielden.

Dat Veenhuizen bestaat niet meer. Terwijl Justitie zich gaandeweg terugtrok achter hoge hekken, werd het dorp toegankelijk voor toeristen. In afgedankte Justitiegebouwen wordt nu kaas gemaakt of bier gebrouwen met namen als Weldoener, Vagebond en Zwarte Jongen. Er is een koffiebranderij, een graf­trommelmuseum, een jaarlijkse Landlopersdag, een klimbos en een herniakliniek. De boevenbus vervoert toeristen en in het restaurant van het Nationale Gevangenis­museum bestel je een Bankenbosch Gezond. Friet gemaakt van eigen Veenhuizer aardappelen koop je bij Piepers & Paupers.

Over de toekomst van het dorp wordt volop nagedacht. In de negentiende eeuw stond Veenhuizen symbool voor vernieuwende sociaaleconomische concepten en gebiedsontwikkeling. Voor die uitdaging staat Veenhuizen twee eeuwen later opnieuw. Het 200-jarig bestaan van Veenhuizen valt dan ook niet toevallig samen met diverse activiteiten die de toekomst van het dorp moeten zeker stellen. De twee grote gevangenis-

sen Esserheem en Norgerhaven worden gerenoveerd en kunnen dan minstens 30 jaar mee. Het Nationale Gevangenis­museum, gevestigd in de enig overgebleven kazerne van Johannes van den Bosch, wil een vierde vleugel in oude luister herstellen. Tachtig monumentale Rijkspan­den, waaronder twee kerken, zijn aan een stichting overgedragen en krij­gen zoveel mogelijk een nieuwe bestemming.

Over Veenhuizen is al heel veel geschreven, al is het aanbod op zijn best fragmentarisch te noemen. Er zijn romans, boeken met anekdotes, verhalen van oud-bewoners, een geschiedschrijving van de vroege (kin­der)gestichten, cultuurhistorische en landschappelijke verkenningen en wetenschappelijke studies, maar de volledige geschiedenis van Veenhui­zen was nog niet (uitgebreid) opgetekend.

Voor de eerste editie van *Paupers en boeven* (2018) heb ik vaak het Drents Archief bezocht, de belangrijkste bewaarplaats van alles wat met Rijkswerkinrichting Veenhuizen en de Maatschappij van Weldadigheid te maken heeft. Ook de krantenarchieven van Delpher.nl en het archief van de Staten-Generaal vormden belangrijke bronnen, net als het Instituut voor Sociale Geschiedenis, de Koninklijke Bibliotheek, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de Openbare Bibliotheek in Amsterdam, de Bijzon­dere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, het Noord-Hollands Archief, het Nationaal Archief en het Archief van de Reclassering in Den Bosch. Ook sprak ik oud-directeuren en andere oud-werknemers. Hun namen staan zo veel mogelijk in de bronnenlijst vermeld.

Deze jubileumeditie van *Paupers en boeven* is geactualiseerd en op grond van nieuwe bronnen ook nog flink uitgebreid, resulterend in een aantal extra hoofdstukken. Ik bezocht nu ook het ВНІС, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, het Utrechts Archief, ИОД, Drents Archief, Noord-Hollands Archief, het Gevangenis­museum, Instituut voor Sociale Geschiedenis en het Nationaal Archief.

Dit boek had niet kunnen worden gerealiseerd zonder een financiële bijdrage van het Nationaal Gevangenis­museum in Veenhuizen. Mede­werkers van het documentatiecentrum van het museum hebben mij bovendien geholpen met het vinden van informatie en fotomateriaal. Mijn speciale dank gaat uit naar alle anderen die hebben bijgedragen aan het boek.

Jan Libbenga
Oktober 2023